

Review
LÓPEZ LÓPEZ,
Lorena

Santiago de Compostela:
 Através Editora.
 2022. 208 pp.
 ISBN 978-84-16-54571-1

Ainda invisíveis?
Narradoras e
margens na
literatura galega
contemporânea.

Catherine Barbour
 Trinity College Dublin

¹

Só en 2020 saíron *Contemporary Galician Women Writers* (Legenda, 2020), de Catherine Barbour; *Xohana Torres. Da viúva de vivo á muller navegante* (Concello de Santiago/Universidade de Santiago de Compostela, 2020), de Ana Garrido González; e *Tecermos redes, crearmos comunidade: Estudos sobre a obra de María Reimóndez* (Xerais, 2020), editado por Ánxela Lema París e Andrea Nunes Brións.

Ainda invisíveis? Narradoras e margens na literatura galega contemporânea (2022), de Lorena López López, é unha publicación necesaria no eido dos estudos galegos de xénero, por tratarse dunha achega anovadora e ambiciosa ao estudo da marxinação da narrativa contemporánea escrita por mulleres, analizando a configuración do campo literario galego desde unha perspectiva feminista. Ultimamente publicáronse varios libros que tocan a narrativa das escritoras galegas,¹ porén, sen dúbida faltaba esta investigación enfocada en obras que se sitúan fóra do canón. Escrito en galego internacional, o texto foi publicado pola prolífica editorial reintegracionista Através Editora, na colección ‘Através de nós’, en compañía de textos importantes como *Nós, xs inadaptadxs: Representações, desejos e histórias LGBTQ na Galiza* (2020), coordinado por Daniel Amarelo, e *Um país a la gallega: Galiza no NO-DO franquista* (2021), de Beatriz Busto Miramontes. É froito da tese de doutoramento que López López completou na universidade de Bangor, Gales, sede dun Centro de Estudos Galegos, un núcleo importante dos estudos galegos fóra de Galicia. A autora tamén é coñecida pola súa poesía, publicada baixo o nome de Lorena Souto, cos títulos *Fase de trema* (Premio Xosemaría Pérez Parallé, 2011) e *Coleópteros* (Premio Leiras Pulpeiro, 2017).

Ainda invisíveis? Narradoras e margens na literatura galega contemporânea segue unha estrutura cohesiva, comezando cun prólogo escrito pola crítica feminista galega Helena González Fernández, quen se refire ás escritoras do estudo como *feminist killjoys* (‘estraga-prazeres’), no sentido proposto por Sara Ahmed, debido ao seu traballo anti-sistémico: ‘You become

LÓPEZ LÓPEZ, Lorena
*Ainda invisíveis? Narradoras
e margens na literatura galega
contemporânea.*
Catherine Barbour

a feminist killjoy when you react, speak back, to those in authority' (2023). O capítulo introdutorio desenvolve o marco teórico, que se enfoca nas teorías culturais ben coñecidas de Bourdieu (campo literario) e Even-Zohar (polisistemas), ademais do traballo paradigmático de Xoán González-Millán e Antón Figueroa sobre o campo literario galego e a teorización do parau-gas totalizador (xénero-nación) de González Fernández. O corpus consiste nas obras dun grupo interesante de catro escritoras moi distintas, considerándolas por separado ao dedicar un capítulo a cada unha: Margarita Ledo Andión, Patricia A. Janeiro, Cris Pavón e a traxectoria post-2013 de Teresa Moure, cando adoptou a norma reintegracionista. López López céntrase na recepción e nos paratextos das novelas escollidas, pero non deixa de lado a análise textual. Remata o libro un breve capítulo de conclusións, titulado 'Questões abertas: deligando a invisibilidade', que resume o argumento comparando os distintos casos e pide novas críticas interseccionais que recoñezan a diversidade e complexidade das narradoras contemporáneas.

O título do libro consiste nunha pregunta retórica chave sobre a posición das narradoras no campo —*Ainda invisíveis?*— sinalando o rol da subalternidade na literatura galega actual. Xorde a cuestión da definición das 'marxes', dado que en liñas xerais estas escritoras son figuras ben coñecidas na esfera cultural galega, pero como explica López López ao longo do ensaio, á vez as súas obras foron ignoradas pola crítica ou polo público lector. Aínda que a visibilidade da narrativa escrita polas mulleres aumentou bastante nos últimos vinte anos, xa que cada vez máis premios recoñecen as obras das mulleres e notamos cada vez máis diversidade de sexualidade e de xénero no mercado literario galego, segue habendo numerosos 'pontos de atrito' e 'zonas de sombra' (183). Nunha análise profunda e matizada, a autora consegue amosar as orixes da fricción, como a crítica do nacionalismo patriarcal, a inclusión de temática fantástica, vangardista, independentista, violenta ou abertamente feminista, ou o emprego do galego internacional. O libro abre novas liñas de investigación sobre as tendencias patriarcales no sistema literario galego e afonda no debate ao preguntar 'who is allowed to speak, and who is granted status within a discipline, a field of expression, a conversation?' (Bardazzi and Bazzoni 2020: 6).

Segundo López López, o conflito xénero-nación nos termos de Nira Yuval-Davis (1997) e Helena González Fernández (2005; 2013) prexudicou a recepción literaria da primeira autora analizada no libro, Margarita Ledo Andión. Ledo Andión é coñecida polo seu traballo cinematográfico, mentres a súa literatura vangardista foi marxinaada debido á súa perspectiva feminista radical e 'pola súa oposición a uma conceção comercial de literatura que dominava o discurso da normalización' (37). Grazas a esta análise complexa da súa obra aprécianse as súas ousadas estratexias para criticar o galeguismo conservador e heteropatriarcal, por exemplo ao repensar a figura do intelectual canónico Ramón Otero Pedrayo na novela experimental *Trasalba ou Violeta e o militar morto* (1985).

A autora estudada no seguinte capítulo, Patricia A. Janeiro, afrontou obstáculos e non foi nomeada polo premio Xerais en 2007 debido ao seu achegamento literario a temas polémicos como o independentismo galego, o conflito armado e o rol das mulleres na militancia política, o que López López denomina 'a triple encruzilhada' (97). En liñas xerais, o público e a crítica celebran a literatura centrada na memoria da Guerra Civil, porén rexeitan a cuestión polémica, e aínda aberta, do independentismo. López López postula que a novela de Janeiro *A perspectiva desde a porta* (2009) 'destabiliza os propios límites do debate nacional, tornando visíveis

LÓPEZ LÓPEZ, Lorena
*Ainda invisíveis? Narradoras
e margens na literatura galega
contemporânea.*
Catherine Barbour

as suas margens' (82) ao cuestionar non só o Estado español e o proceso da Transición, senón o propio nacionalismo galego, por exemplo deconstruíndo a idea do mártir nacional masculino.

O capítulo sobre Cris Pavón salienta que tanto a inclusión de temas aparentemente provocantes como o vampirismolésbico e a menstruación, como a súa preferencia polos xéneros da ciencia ficción e a literatura gótica, influíron na recepción da súa obra. Nótase a tendencia da crítica a asociar a ciencia ficción coa literatura xuvenil malia o rol histórico da literatura fantástica como elemento fundamental da galegitude. López López sinala a importancia das redes para visibilizar o traballo das escritoras cando expón as dificultades que atopou esta autora ao tentar publicar o seu primeiro libro *Limiar de conciencia* (2012), que ao final auto-publicou en liña.

Finalmente, no caso de Teresa Moure, López López suxire que a recepción da súa obra cambiou significativamente desde 2013, cando comezou a publicar a súa obra con editoras reintegracionistas en vez das editoras galegas que usan a normativa oficial como Xerais. De súpeto, pecháronlle oportunidades para publicar, optar a premios literarios e estar presente en campañas de márketing. A avaliación da súa obra máis recente representa unha achega importante aos estudos da literatura na norma reintegracionista.

Non se poden mencionar todos os diversos temas que se tratan ao longo do ensaio, mais un dos seus méritos é a contextualización das obras estudadas dentro dun panorama doutros casos; por dar un exemplo, cómpre mencionar a atenta comparación do tratamento do xénero na novela de Janeiro cos textos vascos feministas sobre o conflito armado de ETA. Tamén expón detalles que recibiron pouca atención crítica, como a rica traxectoria literaria da cineasta Ledo Andión, ou o feito de que Moure publicara dúas obras de teatro (a pouco coñecida *Cínicas*, de 2010, ademais da premiada *Unha primavera para Aldara*, de 2008).

En suma, *Ainda invisíveis? Narradoras e margens na literatura galega contemporânea* representa unha esclarecedora, rigorosa e orixinal análise da recepción da obra destas escritoras polémicas ou invisibilizadas en determinados momentos históricos, ao tocar un fenómeno aínda pouco estudado e abrir novas liñas de investigación sobre os textos marxinais no campo literario galego. Consegue evidenciar a heteroxeneidade das marxes literarias galegas, sinalando a política das editoriais e a marxinalización do independentismo, o reintegracionismo e o feminismo dentro da propia cultura nacional. O libro será de utilidade para galicianistas e alumnado de literatura galega contemporânea e estudos de xénero. Ao presentar unha perspectiva crítica que resiste a imaxe moitas veces excesivamente positiva que segue propoñendo a prensa con respecto á condición das narradoras, o libro de López López crea oportunidades para criticar, debater e repensar a literatura escrita por mulleres, constituíndo un punto de inflexión nos estudos galegos de xénero. Agardemos que anime a autorreflexión desde distintas facetas da crítica.

LÓPEZ LÓPEZ, Lorena
*Ainda invisíveis? Narradoras
e margens na literatura galega
contemporânea.*
Catherine Barbour

Obras citadas

AHMED, Sara, 2023. *The Feminist Killjoy Handbook* (London: Penguin Random House).

BARDAZZI, Adele and Alberica BAZZONI. 2020. 'Introduction: Gender and Authority', en *Gender and Authority Across Disciplines, Space and Time*, eds., Adele Bardazzi and Alberica Bazzoni (New York: Palgrave Macmillan), 1-13.